

## A „fenséges” fogalma napjaink angol, francia és magyar irodalomkritikai gondolkodásában

### 1. A posztmodern megközelítés

Az utóbbi mintegy bő évtizedben megnövekedett az érdeklődés a „fenséges” régi esztétikai kategóriája iránt. A posztmodern gondolkodók felismerték benne azt a problémát, amely őket magukat is mélyen foglalkoztatta: a lényegéből adódóan kifejezhetetlen kifejezésének a kérdését. Jean-François Lyotard több művét szentelte e vizsgálatoknak. *Le sublime et l'avant-garde* című tanulmányában megállapítja:

„A sublime szó a mai francia köznyelvben mindennaposnak számít; a meghökkenést (amit az amerikai a great-tel fejez ki) és a csodálkozást jelenti. De a képzet, amelyre utal, legkevesebb kétszáz éve a művészetről való legszigorúbb reflexióra vonatkozik. Newman [ti. Barnett Baruch Newman, festőművész] teljességgel tudatában volt a fenséges szó által implikált esztétikai és filozófiai jelentés horderejének. [...] Ha tehát a fenségest az »itt és most«-ban keresi, akkor szakít a romantika ékesszólásával. De nem veti el az alapvető feladatot, hogy a pikturális kifejezésnek, mint minden másnak, bizonyosságot kell tennie a kifejezhetetlenről. A kifejezhetetlen nem egy túlparton van, nem egy másik világban vagy időben lakozik, hanem abban, hogy ez megtörténik, hogy valami megtörténik.”<sup>1</sup>

Ez a kérdésfeltevés szoros kapcsolatban van azzal az érdeklődéssel is, amely Kant filozófiája iránt ugyancsak az utóbbi időkben megnyilvánul. Eltekintve most a Kant-reneszánsz egyéb vonásaitól, elegendő csak a „fenséges” kategóriájával kapcsolatos mozzanatokra utalni. Az *ítélőerő kritikájában* a *fenséges analitikája* válik az újabb gondolkodók legfőbb kiindulási alapjává, értelmezéseik azonban, mint arra Jörg Zimmermann<sup>2</sup> és Almási Miklós<sup>3</sup> is rámutatott, sok esetben inkább átértelmezéseknek tűnnek. A fenséges érzése, mondja Lyotard,

„olyan öröm, amelybe nem-tetszés vegyül, öröm, amely nem-tetszésből ered, mégpedig egy tárgy kapcsán, amely feltétlenül hatalmas – mint a viharos óceán, egy

1 Jean-François Lyotard: A fenséges és az avantgárd, Enigma 1995., 2. sz., 51.; vö. még uő L'instant, Newman, in L'inhumain, Paris 1988., 89–99.; *Pethő Bertalan*: Posztmodern, Bp. 1992., 108–114.

2 Jörg Zimmermann: A fenséges képei – A Szerzetes a tengerparton című Caspar David Friedrich kép körüli vita időszerűségéről, Enigma 11–12. sz., 33–49.

3 Almási Miklós: Egy fogalom rekonstrukciója, Holmi 1992. szeptember, 1259–1263.

vulkánkitörés – tehát olyasmi, amiről mint az abszolútumokról általában nem rendelkezünk érzéki szemlélettel, ami csak mint észeszmé gondolható el. Az ábrázolás képessége, a képzelőerő kudarcot vall, amikor arra tesz kísérletet, hogy az ennek az eszmének megfelelő képzetet nyújtson. [...] A képességeknek ez a meghasonlása kelti azt a végletes feszültséget (megindulást, mint Kant mondja), amely a fenséges páto-szára jellemző és különbözik a szép nyugodt érzésétől.”<sup>4</sup>

Tudjuk, a kifejezés és ábrázolás problematikája nem áll Kant gondolatvilágának homlokterében. Lyotard megállapítása tehát, mely szerint „a fenséges kanti esztétikája csíraformában magába foglalja az avantgardizmust”<sup>5</sup>, erőteljes extrapolációnak tekinthető.

A „fenséges” iránti posztmodern érdeklődés nagy fellendülést hozott a jellegzetesen történeti kutatások terén is: monográfiák, tanulmánykötetek sora jelent meg e tárgyban. Több neves periodika különszámot szentelt a „fenséges”-nek: a *New Literary History* 1985-ben a fenséges és a festészet viszonyát taglaló tanulmányokat tett közzé; a *Revue d'Histoire Littéraire de la France* 1986-ban a fogalom időbeli dimenzióját állította középpontba, az antik szerzőktől a XX. századig terjedően; a *Merkur* pedig 1989-ben a fenséges és a modernitás, a fenséges és a politika kérdésköreire helyezte a hangsúlyt. Magyarországon az *Enigma* 1995-ös különszáma foglalkozott a fenséges kérdéskörével, először publikálva magyarul Lyotard és Marc Richir vonatkozó szövegeiből.

## 2. Szakasz vagy diskurzus?

A „fenséges” XVII–XVIII. századi történetével foglalkozó alapvető kritikai munkák, mint pl. Samuel Holt Monk<sup>6</sup> és Théodore A. Litman<sup>7</sup> monográfiái, a fogalom fejlődésének szakaszait igyekeznek feltárni a vizsgált időszakban. Az általam ismert újabb angol és francia szakirodalom ezzel szemben többnyire megegyezik abban, hogy – a történeti alakváltozatok létének elismerése mellett – inkább a fenséges különféle diskurzusainak leírására helyezi a hangsúlyt. A fogalmat ugyanis bizonytalan körvonalúnak tekintik, olyannak, amely nem értelmezhető csakis az esztétikatörténeti diskurzus egynemű közegében. Az esztétika önálló diszciplínája nem is létezett a XVIII. második felét megelőzően, az ilyen irányú

meditációk így természetszerűen retorikai, filozófiai, politikai stb. összefüggésekbe ágyazódva születtek meg.

Samuel Holt Monk máig megkerülhetetlen monográfiája bevezetőjében világosan leszögezi:

„Nem könnyű bármiféle rendbe is állítani a fenséges módfelett különböző és egyedi XVIII. századi teóriáit.”<sup>8</sup>

A nehézség jelzését követően azonban máris felvázolja nagy hatású fejlődésrajzát:

„Mindazonáltal e teóriákat összevontam, lazán igen általános csoportokban, megpróbálván jelezni, hogy van haladás, lassú és folyamatos, mintha csak e haladás egyfajta szerves kifejlődés lenne. Az eszmék az egyes értekezésekben gyakran észrevehetetlenül segítik elő ezt. E fejlődés iránya Kant szubjektívizmusához vezet. Longinosz retorikai értekezésének Boileau általi interpretációjából kiindulva a fenséges lassan fejlődött olyan írók kezei között mint Dennis, Addison, Baillie, Hume, Burke, Kames és Alison szubjektív vagy részben szubjektív fogalommal.”<sup>9</sup>

A fejlődés ívének tartópillérei tehát Boileau Longinosz-felfedezése a XVII. század második felében, Edmund Burke értekezése a XVIII. század közepén és Kant századvégi kritikai filozófiája. E tartópillérek utóbb olyan erős hangsúlyt kaptak, hogy gyakran ezekre redukálódott a fenséges „története”, lényegében ez a beállítás található meg két 1997-ben kiadott francia lexikonban is.<sup>10</sup> További egyszerűsítést jelent, hogy Kant még a szakmunkák zömében is csak *Az ítélőerő kritikájának* fenséges-értelmezésével szerepel, holott korai műve, a *Beobachtung über das Gefühl des Schönen und Erhabenen* (Königsberg 1764) lényegileg tér el a későbbi nagy alkotástól, mint azt Paul Crowther is kimutatta.<sup>11</sup>

A Samuel Monk által rajzolt fejlődéstörténettel kapcsolatosan Peter de Bolla úgy vélekedik, „hogy a fenséggel való XVIII. század közepi számvetések nem képeznek egységes tárgyat: ellenállnak egy ilyen fogalomnak”.<sup>12</sup> A fenséges fogalmi határait így rendkívül bizonytalanak véli, s ezért más megközelítési módot keres:

„az autonóm szubjektum, az emberi szubjektivitás konceptualizálása, ami a szubjektum önmeghatározásán és minden egyén egyedülvalóságának felismerésén alapul, az 1756–63 közötti, vagyis a hétéves háború időszakába tartozó diskurzusok csoportjának terméke.”<sup>13</sup>

4 Jean-François Lyotard: A fenséges és az avantgárd, *Enigma* 1995., 2. sz., 55.; vö. *Après le sublime, état de l'esthétique*, in *L'inhumaine*, 147–155.; *Pethő Bertalan*: Posztmodern, 106–108., 291–296., 297–298.

5 Jean-François Lyotard: A fenséges és az avantgárd, *Enigma* 1995., 2. sz., 55.

6 Samuel Holt Monk: *The Sublime. A Study of Critical Theories in XVIII-century England*, The University of Michigan Press 1960.

7 Théodore A. Litman: *Le sublime en France (1660–1714)*, Paris 1971.

8 I. m. 3. (Az idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításban közöljük.)

9 I. m. 4.

10 Dictionnaire européenne des Lumières, publié sous la direction de Michel Delon, Paris 1997., 1013–1016. (William Hauptman); Dictionnaire des Genres et notions littéraires, ed. Alain Michel, Paris 1997., 757–770. (Baldine Saint Girons).

11 Paul Crowther: *The Kantian Sublime. From Morality to Art*, Oxford 1989., 8–15.

12 Peter de Bolla: *The Discourse of the Sublime*, Oxford 1989., 293.

13 I. m. 6.

A diszkurzusoknak ezt a csoportját „discursive network”-nek nevezi, s ennek részeként tárgyalja a fenségesség is, két fajta diszkurzusként értelmezve azt.

„Megkülönböztetést tettem a diszkurzusok két fajtája között: az első, a valamiről szóló diszkurzus [discourse on something] különálló diszkurzusnak tekintendő, diszkurzusnak, amely egészen meghatározott módon olvasandó, pontosan definiált kontextusban. [...] A valamiről szóló diszkurzus megkülönböztetendő a valaminek a diszkurzusától [discourse of something]. [...] a valaminek a diszkurzusa nagyszámú különálló diszkurzust foglalhat magában.”<sup>14</sup>

A fenséges-fogalom így elveszítheti egyneműsítő tendenciáját, s megteremtődik a lehetősége annak is, hogy rendkívül gazdag kontextusa megragadhatóvá váljék.

A Peter de Bolla és Andrew Ashfield által szerkesztett és szaktanulmányokkal ellátott szöveggyűjtemény felosztásában tükrözi a fenséges bizonytalan körvonalait.<sup>15</sup> A XVIII. század eleji longinoszi tradíció bemutatását követően *Rhapsody to Rhetoric* címmel egy olyan szövegcsoporthoz válogattak össze a teljes századból, amely csak nagyon laza szálakkal kapcsolódik össze. Leginkább a morálfilozófiai kérdésfeltevés tűnik közös mozzanatnak bennük, valamint a kifejezhetőség lehetőségeinek kutatása. A fogalom immanens divergenciája szempontjából tanulságos a Samuel Johnson szótárából idézett rész, amely a fenséges 6 féle szófaji változatán belül összesen 14 féle jelentéskört rögzít. Az egységes osztályozási szempont hiánya a fenségesről alkotott koncepció lényegéből fakad: a fogalom nem tárgyalható önmagában egységes diszkurzusként.

Hasonló megfontolás húzódik meg Pierre Hartmann megközelítésének hátterében is:

„a diszkurzusok négy típusát láttuk megmutatkozni, elég tisztán megkülönböztetetten ahhoz, hogy lehetőknek lássék azonosításuk és megnevezésük. Ezek egyenként, a poétikai, az esztétikai, a filozófiai és a drámai diszkurzusok. E diszkurzusokat igyekeztük kiemelni, úgy próbálván meg vizsgálni őket, mint kétségtelenül egymásba átjárható, egyenlő entitásokat, de amelyek mindazonáltal mégis magukba zártak és bizonyos koherenciát képviselnek.”<sup>16</sup>

Dominique Peyrache-Leborgne az előzőektől függetlenül jut hasonló eredményre, mikor megállapítja:

„a fenséges, számunkra úgy tűnik, három szinten funkcionál: kötődik a metafizikához és a művészetfilozófiához; esetleg egy implicit kód, tematikus és ideológiai tengelye a képzeletvilágnak; végül részes az esztétikában.”<sup>17</sup>

14 I. m. 9–10.

15 The sublime: a reader in British eighteenth-century aesthetic theory, Cambridge University Press 1996.

16 Pierre Hartmann: Du Sublime (De Boileau à Schiller), Strasbourg 1997., 165.

17 Dominique Peyrache-Leborgne: La poétique du sublime de la fin des Lumières au romantisme, Paris 1997., 14.

A fenséges tehát szétszóródik a különféle diszkurzusokba, illetve, más nézőpontból, egyesíti magában a különböző diszkurzusok elemeit. Az esztétikatörténetben pedig más teóriákkal érintkezik: a zsenifogalom, a teremtő képzelet, az eredetiség stb. vizsgálata során szükségszerűen felmerül a fenséges problematikája is, ahogy ez Roland Mortier, James Engell, Georges Gusdorf, Michel Delon stb. munkáiból kitűnik.<sup>18</sup> Ugyancsak ebben az összefüggésben vetnek számot vele René Wellek, Meyer Howard Abrams és Jacques Chouillet összegző monográfiái.<sup>19</sup>

### 3. Nemzeti változatok és értelmezési hagyományok

A fent említett kritikatörténeti művek két markánsan elkülönülő csoportot alkotnak abból a szempontból, hogy a vizsgálatok középpontjában álló időszakot, a XVIII. század második felét a romantika (esetleg preromantika) vagy a klasszicizmus (neoklasszicizmus) kategóriája jegyében közelítik meg. Nincs most lehetőségem kitérni e fogalmi dichotómia és korszakértelmezés problematikájára, amit leginkább a francia és angolszász, valamint a német és olasz értelmezési hagyományok különbözősége reprezentál. Most csak e kettősségnek a fenséges fogalmával való érintkezéseire szeretném felhívni a figyelmet.

A fenséges a XVII. század második felében, ahogy azt a francia irodalomra nézve Théodore A. Litman kimutatta, leválik a retorikáról. A XVIII. század közepére kialakul az az értelmezése (gondoljunk csak Burke-re), amely a korabeli emocionalista tendenciákkal mutat szoros rokonságot: éppen ez alapján utaltatik a fenséges a romantika (preromantika) érvényességi körébe. A fenséges és az emocionalizmus összekötése azonban olyan szorosra sikeredett, hogy a fogalom így más irányokban zártnak mutatkozott. Az ugyancsak a fenséges megragadására törekvő német művészetelméleti gondolkodás, elsősorban Winckelmann és követői így a grácia, az újraértelmezett szépség és harmónia, a tökéletesség fogalmait vezették be. Az ezt az irányt vizsgáló kritikatörténeti hagyomány pedig a neoklasszicizmus elméletét dolgozta ki. Nem feledhetjük azonban, hogy ebben az esetben is a fenséges modern értelmezéséről van szó, csak hogy ez eltér annak emocionalista változatától.

A fentiek értelmében nem csodálkozhatunk azon, hogy Samuel Monk kiváló könyvében Winckelmann neve nem is szerepel, s azon sem, hogy a Monkot az

18 Roland Mortier: L'originalité. Une nouvelle catégorie esthétique au siècle des Lumières, Genève 1982.; James Engell: The Creative Imagination. Enlightenment to Romanticism, Harvard University Press, 1981.; Georges Gusdorf: Fondements du savoir romantique, Paris 1982.; Michel Delon: L'idée d'énergie au tournant des Lumières (1770–1820), Paris 1988.

19 René Wellek: A History of Modern Criticism: 1750–1950. I. The Later Eighteenth Century, New Haven: Yale University Press 1955.; Meyer Howard Abrams: The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition, Oxford 1953.; Jacques Chouillet: L'Esthétique des Lumières, Paris 1974.

angol és német hagyományok különbségének figyelembe nem vétele miatt bíráló Peter de Bolla<sup>20</sup> szintén nem írja le ezt a nevet, noha ő éppen az 1750-es, 1760-as éveket vizsgálja (igaz, elsősorban az angol irodalomra figyelve). Abrams és Welles monográfiáiban ugyancsak nem fordul elő a fenséges fogalma a Winckelmannnal fémjelezhető törekvésekkel kapcsolatban, Abrams nem is tárgyalja ezeket. A fenséges tárgykörében született (általam ismert) munkák közül csak Dominique Peyrache-Leborgne monográfiájában találtam utalást arra, hogy létezik a fenségesnek egy másik értelmezése, ő is csak Diderot-val való oppozíciójában említi Winckelmannnt:

„A »szép természet« [*la belle nature*] és »e természet bizonyos ideális szépségei« [*certain beautés idéales de cette nature*] képezik [Winckelmann] számára a fenséges alapját. [...] a »fenséges« [*sublime*] (»erhaben«) fogalma a »szépség mint idea« platonista hagyományához tartozik, de formában inkarnálódva; leginkább a tökéletesség megfelelője, a végtelen véges reprezentációja.”<sup>21</sup>

Az emocionalista fenséges (a par excellence fenséges) a romantikus jelzőt nyeri el az értelmezési hagyományban. A neoklasszicizmus viszont (egy más értelmű) fenséggel jellemeztetik, vagyis a jelzettből jelző (jellemző) lesz, nem lévén más szabad hely számára. Így használják alapvető monográfiáikban Mario Praz és Hugh Honour is.<sup>22</sup> Roland Mortier,<sup>23</sup> Jacques Chouillet<sup>24</sup> és Walter Binni<sup>25</sup> pedig egyaránt reflektál a fenséges emocionalista és neoklasszicista változatra, megállapítva azok szoros összefüggését. Vajda György Mihály francia nyelvű nagy tanulmányában<sup>26</sup> szintén a fenséges e változatai párhuzamosságának szemléletéből indul ki – ezzel azonban már rá is tértünk a magyar szakirodalom megközelítéseinek tárgyalására.

20 I. m. 293.

21 I. m. 125–126.

22 Mario Praz: *Gusto neoclassico*, Firenze 1940. (mi az angol kiadást használtuk: *On Neoclassicism*, ford. Angus Davidson, London 1969); *Hugh Honour: Neo-classicism*, Penguin Books, 1968. (magyarul: *Klasszicizmus*, ford. Várad Szabolcs, Bp. 1991).

23 Roland Mortier: Szentimentalizmus, „neoklasszizmus” vagy „preromantika”? in *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai*, Bp. 1983., 161–171.

24 I. m. 186–216.; vö. *Vörös Imre: Neoklasszicizmus és forradalom* – Marie-Joseph Chénier munkásságának tükrében, in *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszéri kérdései)*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen 1996., 163–164.

25 Walter Binni: *Classicismo e neoclassicismo nella letteratura del Settecento*, Firenze 1963.; magyarul ismerteti: *Pál József: A neoklasszicizmus poétikája*, Bp. 1988., főleg: 17–23. és *Sárközy Péter: Petrarcától Ossziánig (A költészetértelmezés megújulása a XVIII. századi olasz irodalomban)*, Bp. 1988., főleg: 100–124.

26 Vajda György Mihály: *La dimension esthétique de la poésie*, in *Le tournant du siècle des Lumières 1760–1820*, ed. György Mihály Vajda, Bp. 1982., 155–212.

#### 4. A magyar irodalomtörténet-írás közelítései

A magyar szakirodalomban épp az imént jellemzett megközelítésmód a leginkább kidolgozott, Szauder József alapvető tanulmányát követően.<sup>27</sup> A fenségesnek a neoklasszicizmus fogalmába tagolt értelmezése, az emocionalista és a perfekcionista fenség komplementer-jelenségként való bemutatása elsősorban az olasz kritikátörténet, főleg a Walter Binni eredményeit hasznosító Sárközy Péter és Pál József munkássága nyomán vált ismertté.<sup>28</sup> Vizsgálataik ugyanakkor előtérbe állították a grácia fogalmát is, amely – a széppel és a fenséggel való viszonyában szemlélve – lehetőséget nyújt a neoklasszicista fenség-fogalom plasztikusabb megragadására, (esetleg megnevezésére is).

A neoklasszicizmus kereteiben értelmezett fenség- és grácia-fogalmat a magyar irodalomtörténet-írásban elsősorban Kazinczy Ferenc munkásságának megközelítésében kamatoztatták. Gergye László az 1780-as évektől kezdődően a pálya végéig kíséri figyelemmel a grácia-mítosz alakulását,<sup>29</sup> Csetri Lajos pedig minden addiginál elmélyültebben tárja fel a Kazinczy ízléstörekvéseiben központi szerepet játszó „fentebb stíl” fogalmának kontextusait.<sup>30</sup> Értelmezésében igen jelentős mozzanat, hogy a „fentebb stíl” viszonyítási rendszerét a kor Magyarországának még erősen retorikus irodalmi tudatában találja meg, s nem a fenségesnek Európában már kidolgozott esztétikai összefüggéseit alkalmazza önmagában:

„barokk költészetünkben s különösen a deákosok késő barokk típusú műveiben a grandiózus és sokszor nehézkes fenségű szavaknak is köszönhetően nagyon is jól kialakult a fenséges stílus zordabb változatának, az asperitasnak a hordozására alkalmas stíluszint. [...] Kazinczynak kétségtelenül egyik fő célja volt ennek a barokkos ódonágú stílusrétegnek a modernizálása. [...] De Kazinczy stílusprogramjának a fentebb stíluszintre vonatkozó oldala nem merül ki az asperitas modernizálásában. Ami legjobban hiányzott a magyar irodalom nyelvének stilisztikájából [...] az a lágy, hajlékony és édes fenséges volt. Ez, ti. az antik retorikák suavitás-a, az antikvitásban, mint a szerelmi költészet nyelve a középső stíluszsinthez tartozott. Azóta azonban, amióta a szerelmi költészet a kora reneszánszban, elsősorban Dante körül, magába fogadva a platóni Érosz-elméletet, tartalmilag-gondolatilag is az isteni fenség magasságaiba emelkedett, legalábbis az égi szerelem költészetének hagyományrendszerében stilisztikailag is a fenséges szintje felé törekedett.”<sup>31</sup>

27 Szauder József: A klasszicizmus kérdései és a klasszicizmus a felvilágosodás magyar irodalmában, in *Az Estve és Az Álom*, Bp. 1970., 92–122.

28 Lásd a 25. sz. jegyzetet.

29 Gergye László: *Múzsák és Gráciák között*, Bp. 1998.

30 Csetri Lajos: *Egység vagy különbözőség? (Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában)*, Bp. 1990.

31 I. m. 55–56.

Kazinczy mellett Csokonai és Berzsenyi vonatkozásában merült fel teoretikus jelleggel is a fenséges fogalma, az előbbinél Szauder József<sup>32</sup>, az utóbbinál Csetri Lajos<sup>33</sup> tanulmányában, mindkét esetben a neoklasszicizmus fogalmi körével érintkezvén. További, az említetteknel korábbi szakmunkáink inkább csak az emocionalista fenség-értelmezést emelik ki. Tarnai Andor az 1780-as évek végének Milton-vitáját elemezte, amely Batsányi és Rájnis József között zajlott le<sup>34</sup>, Mezei Márta Batsányi, Földi János és Pézeli József fenségről megjelent elméleti igényű írásait tekintette át.<sup>35</sup>

Ennyi áll rendelkezésünkre jelenleg. Filozófiai, esztétikai szakmunkák említhetők még (pl. Heller Ágnes és Kocziszy Éva könyvei,<sup>36</sup> Pálfalusi Zsolt tanulmánya<sup>37</sup> stb.), de ezek természetszerűen nem érvényesítik az irodalomtörténet-írás szempontjait. Könyv nem készült e témában, de még tanulmány sem választotta tárgyul a fenségest önmagában. Az angol és francia szakirodalomban ugyanakkor áttekintő monográfiák sora jelent meg újabban, s akkor még nem is szóltunk az egy-egy alkotóra koncentráló szakmunkákról (pl. Angela Leighton Shelley- vagy Theresa M. Kelley, David B. Pirie and Richard G. Swartz Wordsworth-könyvéről<sup>38</sup>). A megközelítésmódok azonban elég nagy eltéréseket mutatnak bizonyos alapkérdésekben. Milyen tanulságok adódnak hát ebből a számvetésből? Hogyan alkalmazható a fenséges fogalma a XVIII. század végi magyar irodalomszemlélet vizsgálata során?

### 5. Konklúziók

- a) A fenséges nem egységes fogalom, nem ragadható meg egy autonóm fejlődéstörténet megrajzolásával. Elemei különféle diskurzusokban léteznek, ami más nézőpontból azt jelenti, hogy a fenséges diskurzusa egyesíti magában a különböző diskurzusok elemeit.
- b) Variánsai több, egymással egyenrangú szempont alapján különíthetők el, amelyek egymással is interaktív kapcsolatban állnak. Időbelileg (pl. Boileau, Burke, Kant); nemzeti változatokként (francia, angol, ír, skót, német, olasz); tárgyuk szerint (természeti, vallási, irodalmi, képzőművé-

szeti); egy korszak variánsaiként (pl. az 1750-es, 1760-as években egymás mellett alakult ki Burke, Gerard, Blair, Diderot, Winckelmann szemléletmódja).

- c) Az emocionalista és a neoklasszicista fenség-értelmezés egymással igen szoros kapcsolatba hozható. Az utóbbi változat esetében a grácia-fogalmának bevezetése különösen ígéretes.
- d) A fenséges mint esztétikai kategória és mint ízléstörekvés a retorikus szemléletmódhoz viszonyítva is értelmezhető, ennek a XVIII. század végén még kialakulatlanabb magyar kritikai hagyományban különös jelentősége van.
- e) A fenséges az érzékenységre<sup>39</sup> esztétikai diskurzusa. A XVIII. század végi magyar irodalomban olyan ízléstörekvések és programok hordozója, amelyek alapvetően befolyásolták az irodalmi megújulás folyamatait.

32 Szander József: Csokonai poétikájához, in *Az éj és a csillagok*, Bp. 1980., 339–367.

33 Csetri Lajos: Nem sokaság hanem lélek, Bp. 1986., 24–42.

34 Tarnai Andor: A deákos klasszicizmus és a Milton-vita, *ItK* 1959., 67–83.

35 Mezei Márta: Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt, Bp. 1974., 18–19., 47–50.

36 Heller Ágnes: A szép fogalma, Bp. 1998.; Kocziszy Éva: Pán, a gondolkodók istene, Bp. 1998.

37 Pálfalusi Zsolt: A fenséges és fölényes, *Enigma* 1995. 2. sz., 90–106.

38 Angela Leighton: Shelley and the Sublime, Cambridge University Press 1984.; Theresa M. Kelley: Wordsworth's Revisionary Aesthetics, Cambridge University Press 1988.; David B. Pirie: William Wordsworth: The Poetry of Grandeur and of Tenderness, London and New York 1982.; Richard G. Swartz: Wordsworth and the Political Sublime, San Diego 1986.

39 Vö. Debreczeni Áttila: „Érzékenység” és „érzékeny irodalom”, *It* 1999., 12–29.